

יששכר חמור גרם

יִשְׁשַׁכַּר חֲמוֹר גָּרַם רֵבֶץ בֵּין הַמְּשַׁפְּתִים: (בראשית מט יד).¹

וּמִבְנֵי יִשְׁשַׁכַּר יוֹדְעֵי בִּינָה לְעֵתִים לְדַעַת מֶה יַעֲשֶׂה יִשְׂרָאֵל: (דברי הימים א פרק יב פסוק לג).²

שמות רבה פרשה א סימן טז

"כי חיות הנה" - ... וכי מילדת אינה צריכה מילדת אחרת לסייעה? אלא כך אמרו לו: אומה זו כחיות השדה נמשלות שאין צריכות מילדות. יהודה נמשל כאריה, שכתוב: "גור אריה יהודה" (בראשית מט ט); דן - "יהי דן נחש עלי דרך" (שם יז); "נפתלי אילה שלוחה"; "יששכר חמור גרם"; יוסף - "בכור שורו"; "בנימין זאב יטרף"; ועל שאר השבטים כתוב: "מה אמן לבני אריות רבצה בתוך כפרים רבתה גוריה" (יחזקאל יט ב).³

רשב"ם בראשית פרק מט פסוקים יד-טו

יששכר חמור גרם - לא כזבולון שהולך עם עוברי ימים לסחורה, אלא עובד אדמתו יהיה כחמור בעל איברים חזק מצוי בין המשפתיים - תחומי העיר לחרוש ולעבוד את האדמה.⁴ כדכתיב: "אשריכם זורעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור" - לחרוש ולזרוע.⁵ וכן אמר משה: "שמח זבולון בצאתך ויששכר באהליך".⁶ וירא מנוחה כי - יששכר מנוחת האדמה כי טוב יותר מלצאת למרחקים ואת הארץ כי נעמה ומצלחת, כדכתיב: אל המנוחה ואל הנחלה. "ויט שכמו לסבול" - עול של מלכי ישראל. "ויהי למס עובד" - לתת למלכים עישור תבואותיו כדכתיב: ואת שדותיכם יעשור. זהו עיקר הפשט. ובשורת עושר הוא לשבט יששכר.⁷

בראשית רבה פרשה צח סימן יב

דבר אחר: יששכר חמור גרם - מדבר בארצו. מה חמור זה נמוך מכאן ונמוך מכאן וגבוה באמצע, כך בקעה מכאן ובקעה מכאן והר מכאן. "רובץ בין המשפתיים" - אלו ב' בקעות: בקעת פסלן ובקעת יזרעאל.⁸ "וירא

¹ "בין המשפתיים" מזכיר לנו את הפסוק בשירת דבורה: "למה יִשְׁבֹּת בֵּין הַמְּשַׁפְּתִים לְשִׁמְעַת שְׂרָקוֹת עֲדָרִים" (שופטים ה טז), ושם זה ראובן היושב בין המשפתיים ויששכר דווקא מתגייס ובה למלחמה (מלחמת ברק ודבורה ביין מלך חצור). משפתיים הם גדרות הצאן, כך מסביר שם דעת מקרא וזה מסביר הן את החמור הרובץ בין המשפתיים (כמו אתונו של בלעם, גדר מזה וגדר מזה) והן את שבט ראובן שחמד את ארץ המקנה הברוכה של עבר הירדן המזרחי (ראה במדבר לב טז). ונראה להלן עוד הסברים ל"בין המשפתיים".

² פסוק זה מפרשת המלכת דוד בחברון אחרי מות שאול, נדרש במקומות רבים על חכמתם ובינתם של בני שבט יששכר. ראה למשל הגמרא במסכת יומא כו ע"א: "אמר רבא: לא משכחת צורבא מרבנן דמורי, אלא דאתי משבט לוי או משבט יששכר. לוי - דכתיב (דברים לג) יורו משפטיך ליעקב, יששכר דכתיב: ומבני יששכר יודעי בינה לעתים לדעת מה יעשה ישראל". ואנו נתמקד בדמות החמור שבברכת יעקב בפרשתנו ונראה איך היא מתקשרת גם לדימוי של יששכר כתלמיד חכם ומורה הוראה.

³ לפני שנתעמק ביששכר חמור גרם, הרי לנו מדרש המבליט את מוטיב ההמשלה לחיות שבברכת יעקב לשבטים (ראה מקבילה למדרש זה במסכת סוטה יא ע"ב) - מוטיב הממחיש את דמות יעקב כאיש שדה ורועה צאן ולא דווקא "איש תם יושב אהלים". ראה פירוש אבן עזרא בראשית שיטה אחרת - פרשת ויחי פרק מט: "יעקב אבינו תפס לו דרך הרועים, כי הם ידעו דרך החיות". שים לב אגב, איך הדרשן משלים את החיה החסרה ליוסף בברכת יעקב, מברכת משה בסוף ספר דברים. (בה במידה יכול היה גם להשלים לגד - לביא, אבל כנראה לא רצה לפגוע במעמדו של יהודה). על כן דימה בניו להם". ואנו נתמקד הפעם ביששכר חמור גרם ובע"ה כעת חיה נשלים בחיות האחרות.

⁴ ראה תרגום אונקלוס: "יששכר עתיר בנכסין, אחסנתיה בין תחומיא". יששכר מסמל את עובד האדמה העשיר בארץ ישראל. פסוק זה מישעיהו לב כ נדרש ע"י חז"ל לענין לימוד תורה ולקשר המעניין שבין יששכר ויוסף, בפרט שבט מנשה שיששכר חסה בצילו. ראה בבא קמא יז ע"א: "אשריכם זורעי על כל מים משלחי רגל השור והחמור? כל העוסק בתורה ובגמילות חסדים - זוכה לנחלת שני שבטים ... זוכה לכליה כיוסף, דכתיב: בן פורת יוסף ... בנות צעדה עלי שור, וזוכה לנחלת יששכר, דכתיב: יששכר חמור גרם". אבל אנחנו ברשב"ם ובדרישת הפשט ועוד נגיע לקשר לתורה.

⁶ ראה פירוש רש"י שמבאר בדיוק ההפך: "רובץ בין המשפתיים - כחמור המהלך ביום ובלילה ואין לו לינה בבית וכשהוא רוצה לנוח רובץ לו בין התחומין בתחומי העיירות שמוליך שם פרקמטיא". הארץ מבורכת ומוציאה פירות (המשך רש"י שם, נחלת יששכר הפוריה כפי שנראה) ויששכר הוא לא רק חקלאי מוצלח אלא גם סוחר הטורח למכור סחורתו בין העיירות.

⁷ רשב"ם מזכיר לנו את הפסוק השני של ברכת יששכר: "וירא מנחה כי טוב ואת הארץ פי נעמה ויט שכמו לסבל ויהי למס עבד". ראה גם אבן עזרא בראשית שיטה אחרת - פרשת ויחי פרק מט: "ויששכר דומה לחמור גרם שהוא תקיף ובעל עצמות לסבול עבודת המלך ועולו". בשורה תחתונה, מתואר כאן שבט עובד אדמה מוצלח ועשיר, אשר נטוע בנחלתו ומנוחתו, גם אם פירושה להעלות מס לאדוני הארץ - ישראל או גויים.

⁸ ראה כל הספרים והאתרים על נחלת יששכר שהייתה בחלק המזרחי של עמק יזרעאל, כולל העיר בית שאן, וצפונה למה שמכונה היום רמת יששכר עד פאותיה הדרומיים של הכנרת ונחל יבנאל. ודרומה, יש שכוללים גם חלק מהגלבוע. ראה תיאור נחלתו ביהושע פרק יט פסוקים יז-כג). בקעת כסלון ("הכסלות ושונם", יהושע יט יח) היא למרגלות התבור ובינה ובין עמק יזרעאל משתרעת רמת יששכר. ועפ"י חז"ל נחשב חלק זה של הארץ לפורה ביותר.

מנוחה כי טוב" - זו תנעם, "ואת הארץ כי נעמה" - זו נעים. "ויט שכמו לסבול" - עולה של ארץ ישראל. "ויהי למס עובד" - רבי אלעזר ורבי שמואל בר נחמן. רבי אלעזר אומר: כל השבטים הניחו יתירות ושבטו של יששכר לא הניח יתירות.⁹ רבי שמואל בר נחמן אמר: אף שבטו של יששכר הניח יתירות, אלא שהיו בעלי מסים, א"ר אסי: אם מעלה מסין היו, כמו שנשתעבדו.¹⁰

דבר אחר: "יששכר חמור גרם" - פירותיו של יששכר גסים היו.¹¹ והיה שבטו של זבולון נוטל מהם ומפרש בים.¹² והיו אומות העולם רואים אותם ומתמיהים עליהם. והיו אומרים להם ישראל: על אלו אתם מתמיהין? אילו הייתם רואים לאדוניהם של אלו עוסקין בתורה, היה לכם להתמיה עליהם. והרבה גרים היו באים ומתגיירים, רבי יהודה ב"ר סימון בשם ר' אחא אמר: "יששכר חמור גרם" - יששכר חמור לגרים.¹³

בראשית רבה פרשה צט סימן י

דבר אחר: יששכר חמור גרם - חמור גרם אותו. וכי מנין היתה לאה יודעת שבא יעקב? אלא נהק החמור ושמעה קולו ויצאת לקראתו.¹⁴

בראשית רבה פרשה צח סימן יב

"יששכר חמור גרם" - מה חמור זה גרמיו ברורים, כך היה תלמודו של יששכר ברור עליו.¹⁵ "רובץ בין המשפטים" - אלו שלשה שורות של תלמידי חכמים שהן יושבים לפניהם. "וירא מנוחה כי טוב" - זו התורה, שנאמר (משלי ד): "כי לקח טוב נתתי לכם". "ואת הארץ כי נעמה" - זו התורה: "ארוכה מארץ מידה ורחבה מיני ים" (איוב יא ט). "ויט שכמו לסבול" - עולה של תורה, "ויהי למס עובד" - אלו מאתים ראשי סנהדראות שהיו משבטו של יששכר וכו'.¹⁶

⁹ בספר שופטים פרק א מנויים כל השבטים שלא הורישו את כל נחלתם, חלקם אף השתעבדו ליושבי הארץ. ושם נזכרים: מנשה, נפתלי, אשר ושבטים נוספים ושבט יששכר לא נזכר! משמע, אומר ר' אלעזר, שהוא הוריש את נחלתו במלואה.

¹⁰ ר' אסי מוסיף כאן עניין הלכתי חשוב שאדמת גויים שמשועבדים לישראל אשר שולט על המרחב ואף מעלים לו מסים, חייבת בתרומות ומעשרות ושאר מצוות התלויות בארץ. כך ראיתי בפירוש א. א. הלוי ואין סיפק בידינו לברר עניין הלכתי זה עד תומו.

¹¹ גדולים כעצמות חמור. גרם הוא עצם בארמית ונכנס לשפה העברית: "לשון רכה תשבר גרם" (משלי כה טו), גרם המדרגות ועוד, ראה הערך גרם במילונים. ובמה הכה שמשון אלף איש? בלחי החמור (שופטים טו).

¹² ראה בראשית רבה צט י: "יששכר חמור גרם - יששכר מביא בחמור וזבולון באניות שנאמר והוא לחוף אניות". נחלת זבולון היא במערבו של עמק יזרעאל "והוא לחוף אניות". המסחר ביבשה היה בידי יששכר שהביאו בחמורים לנמליו של זבולון שהיה סוחר ומייצא סחורתו של יששכר.

¹³ כאן עושה המדרש תפנית לשני מוטיבים שנראה בהמשך. האחד, הקושר לראשו של יששכר את כתר לימוד התורה והשני, היוצר את השותפות בינו ובין זבולון. אבל כאן עוד אפשר לראות את השותפות ביניהם ואת לימוד התורה של יששכר, בלי לוותר על היותו שבט העוסק בחקלאות מפותחת. שילוב של תורה ועבודה. הצלחה בנכסים, עושר ואף קידוש ה' בקרב הגויים, בזכות לימוד התורה. כפי שמבטיחה לנו התורה עצמה במקומות רבים.

¹⁴ נעשה אתנחתא ב"חמור גרם" של עצמות חזקות הנושאות את עבודת האדמה או בעולה של תורה, ונפנה למוטיב אחר לגמרי של חמור גרם - החמור גרם. בזכות נהקת או נאקת החמור נולד יששכר. אנו חוזרים לפרשת הדודאים שמצא ראובן והביא ללאה אמו שלאחר ארבעה ילדים פסקה מלדת. ראה בראשית ל יד-יח. לאה "קנתה" את יעקב מרחל בזכות הדודאים, אבל הייתה צריכה לעמוד על המשמר "ולתפוס" את יעקב בעת שהוא חוזר מהשדה (אחרת היה כנראה ממשין באופן טבעי לאוהל רחל, ראה בראשית ל טו: "המעט קחתך את אישי"). ראה מוטיב זה בגמרא מסכת נדה לא ע"א: "והיינו דאמר רבי יוחנן: מאי דכתיב: וישכב עמה בלילה הוא - מלמד שהקב"ה סייע באותו מעשה, שנאמר: יששכר חמור גרם - חמור גרם לו ליששכר". ראה גם שכל טוב (בובר) בראשית פרק ל: "ויבא יעקב מן השדה בערב. זש"ה יצא אדם לפעלו ולעבודתו עדי ערב (תהלים קד כג): ותצא לאה לקראתו. כשמעה קול נהק חמור הבינה שבעלה בא. זה שאנו דורשין יששכר חמור גרם (בראשית מט יד) - חמור גרם לו. מלמד שלא הניחתו לרחוץ רגליו". ובמדרש אגדה (בובר) בראשית פרק מט החמור לא רק מבשר את בואו של יעקב מהשדה לפנות ערב, אלא הוא שמזמן את הדודאים המופלאים והמסתוריים לראובן: "יששכר חמור גרם. אל תיקרי גרם אלא גרם, שהלך ראובן בשדה ומצא דודאים, ולא היה יודע מה הם, והלך ואסר חמור בדודאים והלך לו. מה עשה החמור? רצה לברוח ונעקרו הדודאים וצעקו צעקה גדולה ומת החמור, כי כן דרך הדודאים. וכשבא ראובן אצל חמור וראהו מת, הבין שהיו דודאים, ולקחם ונתנם לאמו לאה ונולד יששכר. ואותו החמור שהוציא הדודאים גרם ליששכר שנולד ועל כן אמר, יששכר לא גרם לו שיבוא, כי אם החמור". וזה באמת כבר סיפור מופלא. נחזור לעבודת האדמה ולימוד תורה.

¹⁵ הדימוי בין העצמות הברורות (החזקות, הבולטות) ובין התלמוד הברור הוא מעניין ומיוחד. אולי כנגד "מגדלים הפורחים באוויר" ופלפולים הבונים "סולמות רעועים". ראה גם "שבירת ההלכה" להלן. ומי שמכיר ביטויים דומים בכיוון זה, אנה יאיר עינינו במהרה בימינו.

¹⁶ וכן הוא בבראשית רבה צט י: "יששכר חמור גרם, כשם שהחמור טוען את המשא כך יששכר טוען את התורה, רובץ בין המשפטים, אלו התלמידים שיושבים בארץ לפני חכמים, שנאמר (תהלים סח) אם תשכבון בין שפתים, וירא מנוחה כי טוב, זו תורה, דכתיב (משלי ד) כי לקח טוב נתתי לכם, ויהי למס עובד, מהו מס זו הלכה שהיו טועים בה היו מבקשים מידם, וכן הוא אומר (שופטים ה) בעמק שולח ברגליו - בעומקה של הלכה". כך, הופך יששכר, בעקבות הפסוק בדברי הימים שהבאנו בראש דברינו מעובד אדמה קשוח ובעל גוף, לתלמיד חכם הן בעומקה של תורה. ודימוי החמור משתנה מנחלה, עבודת האדמה ומשא ומסחר, לעצמות וגרמים ברורים בהלכה. והחמור שנושך ושובר עצמות, שובר כאן את ההלכה ומכריעה. ראה בראשית רבה (תיאודור-אלבק) פרשה צז: "יששכר חמור גרם - כשם שהחמור שובר את העצם ואת הגרם, כך שבטו שליששכר שוברין את ישראל בהלכה". ובפסיקתא

מדרש תנחומא פרשת ויחי סימן יא

"זבולון לחוף ימים" - קדם זבולון ליששכר, ולמה? שזבולון עוסק בפרקמטיא ויששכר עוסק בתורה.¹⁷ עשו שותפות ביניהם שיהא פרקמטיא של זבולון ליששכר, שכן משה ברכן: "שמח זבולון בצאתך ויששכר באהלך" (דברים לג) - שמח זבולון בצאתך לפרקמטיא משום דיששכר באהלך עוסק בתורה. למה? "עץ חיים היא למחזיקים בה" (משלי ג) - לפיכך הקדים זבולון ליששכר, שאלמלא זבולון, לא עסק יששכר בתורה. ומתוך שנתחד יששכר בתורה ולא עסק בפרקמטיא ולא היה לו עמל בדבר אחר לפיכך כתוב בו: "מבני יששכר יודעי בינה לעתים" (דברי הימים א יב). "יששכר חמור גרם" - יששכר נותן עצמו על התורה כחמור למשוי וזבולון מביא באניות הסחורה.¹⁸

זוהר כרך א (בראשית) פרשת ויחי דף רמב עמוד א

"יששכר חמור גרם רובץ בין המשפתים" - אמר רבי אלעזר: וכי יששכר חמור אקרי? אי בגין דאשתדל באורייתא, נקרייה ליה: סוס או אריה או נמר, אמאי חמור? אלא אמרו: בגין דחמור נטיל מטולא ולא בעיט במאריה כשאר בעירי, ולא אית ביה גסות הרוח ולא חייש למשכב באתר מתתקן,¹⁹ אוף הכי יששכר דאשתדלותיה באורייתא, נטיל מטולא דאורייתא, ולא בעיט ביה בקודשא בריך הוא ולא אית ביה גסות הרוח כחמור דלא חייש ליקרא דיליה אלא ליקרא דמריה (ס"א דרביה).²⁰ "רובץ בין המשפתים" - כדאמרינן: ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל.²¹

ספר חובות הלבבות שער עבודת האלהים, ד

... אַנְשִׁים לְמַדּוֹ הַחֶמֶשׁ וְהַמְקָרָא וְהַסְפִּיקוֹ לְהֶן בְּגִרְסַת הַפְּסוּק מִבְּלֵי הַבְּנֵת הָעֵנָן, וְאִינָם יוֹדְעִים פְּרוֹשׁ הַמְּלוֹת וְשִׁמוֹשׁ הַלְשׁוֹן וְהֵם בְּתַכּוּנַת חֲמוֹר נוֹשֵׂא סְפָרִים.²²

זוטרותא (לקח טוב) בראשית פרק מט: "יששכר חמור גרם - כמו עצמיו אפיקי נחושה גרמיו כמטיל ברזל (איוב מ יח), כשם שהחמור שובר את העצם, כך שבטו של יששכר שובר כל ישראל בהלכה ... שבטו של יששכר: רובץ בין המשפתים. שהריצו תורה בישראל, שנאמר בהם אם תשכבון בין שפתים וגו' (תהלים סח יד)". ובמדרש שכל טוב (בובר) בראשית פרק מט: "יששכר חמור גרם. כשם שהחמור שובר את העצם, כך שבט יששכר עוסק בתורה ומשבר כל ישראל בהלכה, כדאמרינן בר' מאיר שהיה כעוקר הרים וטוחן זה בזה".

¹⁷ גם בברכת יעקב וגם בברכת משה (וזאת הברכה) מוקדם זבולון ליששכר, למרות שנולד אחריו. לידתו של זבולון מיוחסת כהמשך ללידת יששכר, בעקבות מעשה הדודאים (והחמור שנהק שראינו לעיל) - "כי שכן שכתתיך, כפל הדיבור, כלומר לשתי ביאות" (שכל טוב (בובר) בראשית פרק ל). לפיכך, חייבת להיות סיבה טובה להקדמת זבולון ליששכר בברכות.

¹⁸ שותפות יששכר וזבולון מתוארת במדרשים רבים ופותחה מאוחר יותר גם הרבה בספרות הרבנית, עד ימינו אנו. פה ושם ניתן אמנם למצוא "יששכר וזבולון" בכיוון אחר, כגון זה שבשמות רבה במדרש שמות השבטים בגאולת מצרים: "יששכר - שנתן להם הקב"ה שכן שעבודם ביזת מצרים וביזת הים, לקיים מה שנאמר: ואחרי כן יצאו ברכוש גדול. זבולון - על שם שהשכינן הקב"ה שכינתו בקרבם, שנאמר: ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם, ואין זבולון אלא בית המקדש". אך המגמה השלטת היא המצב ההפוך, שיששכר לומד תורה וזבולון מפרנס אותו. ראה שכל טוב (בובר) בראשית פרק מט: "זבולון לחוף ימים ישכון והוא לחוף אניות וירכתו על ידן. ומה ת"ל על צידון? שיהא צד המזונות ונותן לתוך פיו של יששכר". ובאוצר המדרשים (אייזנשטיין) יעקב אבינו עמוד 231: "מפני מה ברח זבולון תחילה? מפני שזבולון לחוף ימים ישכון וכל הסחורות למחוזו באין, כדכתיב והוא לחוף אניות. ויששכר משתכר בסחורותיו, שנאמר: יששכר חמור גרם, שנוטל הסחורות מזבולון ומשתכר בהם. הוא שאמר: שמח זבולון בצאתך לפרש בים ויששכר באוהלך שמשתכר באהליו מסחורותיו של זבולון". והנושא הגיע אף להלכה ונדרשו לו רבים, החל מהרמב"ם שהתנגד בחריפות לעניין וכלה בשורה ארוכה של פוסקים שהסכימו ואף טפחו את הרעיון ואף הביאוהו "להלכה" ולהסכמים חתומים ואף דנו מה קורה לשכר לימוד התורה של יששכר. ולא נוכל להאריך בנושא מורכב ו"טעון" זה. ראה הערך [יששכר וזבולון](#) בויקיפדיה וכן [מאמר של ד"ר אלכסנדר קליין](#) בנושא. וראה גם סיפורו של עגנון יששכר וזבולון בברך אלו ואלו.

¹⁹ החמור נוטל את משאו ולא בועט באדונו כשאר בעלי חיים ואין בו גסות רוח ואינו מקפיד לשכב דווקא במקום נאה (מתוקן).
²⁰ כך הוא יששכר שעוסק (משתדל) בתורה, נוטל עליו את משא (עולה) של תורה, אינו בועט בקב"ה, אין בו גסות הרוח ואינו מקפיד (חש) על כבודו אלא רק על כבוד אדונו. ראה גם איך הזוהר במקום אחר (רעיא מהימנא כרך ג (דברים) פרשת כי תצא דף רעו עמוד א) משווה את יששכר לאדם הראשון שלא נהג ביוהרה וביקר: "ואדם קדמא דלא נטר יקר דיהבו ליה, נחתו ליה למיכל עם חמרים ואמר: אני וחמורי נאכל באבוס אחד, ויששכר בהאי חמרא זכה לאתקרי (בראשית מט) יששכר חמור גרם". שלא כמדרש בפסחים ק"ח ע"א ואבות דרבי נתן נוסח א פרק א שמעמידים את האכילה עם החמור מאותו אבוס כעלבון ופחיתות כבוד (חלק מהגזרה "בזיעת אפיך תאכל לחם") ואלה דבריהם: "זלגו עיני דמעות, אמר לפניו: ריבוננו של עולם, אני וחמורי נאכל באבוס אחד?"

²¹ מסכת אבות פרק ו משנה ד: "כך היא דרכה של תורה: פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה ועל הארץ תישן וחיי צער תחיה ובתורה אתה עמל". מכל בעלי החיים, החמור הוא המסמל את מי שמכניס עצמו בעולה של תורה. ראה גם ילקוט שמעוני תורה רמז תשסז: " ... וכן לובש בגדים של שבת ושל מועד ונכנס ומתאבק בעפר לשמוע לזקן ולשמוע דברי תורה, הוא שיעקב אמר ליששכר מי גרם לך להיות בן תורה שאתה רובץ בעפר ובאשפתות". החמור כסמל הפשטות והנמיכות שלא חייש למשכב באתר מתתקן.

²² לא יכולנו לסיים דף זה המוקדש ליששכר חמור גרם ולדמות החמור כמסמל את מי שנטל על עצמו עולה של תורה, ללא אזכור הביטוי "חמור נושא ספרים". הראשון להשתמש במטבע לשון זו (שיש אומרים שהיא שאולה מהערבית, מהקוראן), הוא [רבנו בחיי בן יוסף אבן בקודה](#) (פקודה) 1050-1120, מחבר הספר חובות הלבבות. שני לו, כך נראה, הוא [רמב"ן](#) בהקדמתו להשגותיו על ספר

שבת שלום, חזק חזק ונתחזק
מחלקי המים

המצוות לרמב"ם. וכך הוא כותב לקראת סוף ההקדמה בחריזה: "והנני, עם חשקי וחפצי להיות לראשונים תלמיד, לקיים דבריהם ולהעמיד, לעשות אותם לצווארי רביד, לא אהיה להם חמור נושא ספריהם תמיד. אבחר דרכם ואדע ערכם, אך כאשר לא יכילו רעיוני, אדון לפנייהם בקרקע, אשפוט למראה עיני ובהלכה ברורה, לא אשא פנים בתורה, כי ה' יתן חכמה, בכל הזמנים ובכל הימים, לא ימנע טוב להולכים תמים". ושנוזה לקיים דברים נפלאים אלה בלימודנו ובמימינו.